

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ТУРЕЧЧИНИ

У сучасній міжнародно-політичній практиці частим стало вживання поняття “стратегічне партнерство”. Стратегічне партнерство – це такий рівень співробітництва між державами, який передбачає спільне здійснення ними ключових національних інтересів. Стратегічне партнерство є довготривалим, максимально ефективним та взаємовигідним. Головними сферами стратегічного партнерства, як правило, є економічна, енергетична, політична та військова.

Слід зазначити, що поняття “стратегічного партнерства” не завжди виважено і обґрунтовано використовується в зовнішньополітичній практиці, часто цим терміном позначаються пріоритетні двосторонні стосунки країн. Що стосується Туреччини, то із зростанням різновекторної зовнішньополітичної активності країни останніх років, у її дипломатичному словнику все частіше стали застосовуватися терміни “стратегічне партнерство” та “стратегічне співробітництво” до тих держав, які ніколи не входили до сфери міжнародних пріоритетів країни. У попередній проєвропейській і прозахідній політичній практиці країни загалом термін “стратегічне співробітництво” використовувався по відношенню до дуже обмеженого кола партнерів. Частовживаність цих термінів у останні роки викликала необхідність їхнього теоретичного обґрунтування з рекомендацією до застосування.

Аналіз стратегічних відносин країн в історичному контексті привів до висновку, що стратегічні відносини мають жорстку класифікацію і набувають форми співпраці і партнерства. Стратегічне співробітництво належить до короткострокової і обмеженої стратегічної сфери, тоді як стратегічне партнерство належить до довгострокової і більш широкої сфери. Стратегічне співробітництво є більш вразливим до дисгармонії між двома сторонами, тоді як стратегічне партнерство є більш міцним [Sümer 2010, 671–672].

При визначенні стратегічних відносин між двома країнами концепт стратегічного партнерства використовується занадто часто у випадковому порядку. Стратегічне партнерство в міжна-

родній політиці означає вихід за межі двосторонніх відносин, співробітництва чи альянсу. При відсутності сильних зв'язків, що з'єднують дві сторони, стратегічне партнерство приводить до невдачі [Sümer 2010, 675–698]. Але в міжнародній практиці урядові кола Туреччини використовують цей термін, виходячи з нової зовнішньополітичної концепції.

1.1. Стратегічні пріоритети Туреччини на сучасному етапі

Починаючи із 2009 року уряд Туреччини підписав низку угод про стратегічне партнерство: Казахстан (жовтень 2009 р.), новий договір про стратегічне партнерство Туреччина – Великобританія (липень 2010 р.), Азербайджан (серпень 2010 р.), Румунія (грудень 2011 р.), Південна Корея (лютий 2012 р.), Афганістан (план. початок 2013 р.), Молдова (план. весна 2013 р.) та інші. Такі дії уряду та зовнішньополітичного відомства пов'язані з новою зовнішньополітичною концепцією (стратегією) країни, провідниками якої стали прем'єр-міністр Р. Т. Ердоган та міністр закордонних справ А. Давутоглу.

У 2001 році професор Стамбульського університету Бейкент Ахмет Давутоглу опублікував дослідження під назвою “Стратегічна глибина: міжнародні позиції Туреччини” (далі *Stratejik Derinlik*), в якій запропонував принципово нову концепцію зовнішньої політики [Davutoglu 2001]. А. Давутоглу зробив блискучу академічну кар'єру і, будучи професором міжнародних відносин університету Бейкент, став одним із небагатьох представників наукових політологічних кіл, якому пощастило реалізувати свої ідеї на практиці. Після виходу “*Stratejik Derinlik*” тривалий час працював зовнішньополітичним радником турецького прем'єр-міністра Р. Ердогана (із 2002 р.), а в 2009 р. був призначений міністром закордонних справ.

До появи концепції А. Давутоглу в Туреччині переважали дві геополітичні доктрини. Перша розглядала Туреччину в контексті статичної парадигми “холодної війни”. Туреччині відводилась роль захисника демократичного Заходу від радянського експансіонізму. Всю другу половину ХХ століття турецька влада керувалася таким набором установок: Туреччина – лояльний член НАТО і частина політичного Заходу, що протистоїть політичному Сходу з усіма обмеженнями та зобов'язаннями. Це забезпечувало як американські гарантії безпеки, так й інші політичні та

економічні дивіденди в рамках західної системи. Тим більше, що Туреччина була не просто одним із союзників, а опорною країною на південному фланзі альянсу і мала другу за чисельністю армію в межах блоку.

Зникнення СРСР призвело до того, що події по периметру турецьких кордонів стали розвиватися дуже бурхливо. З'явилися нові держави, у тому числі близькі Туреччині етнічно і культурно, стала застосовуватися серйозна військова сила, відбулася серія воєн на Балканах, почався стрімкий підйом Євросоюзу, що змінився в якийсь момент його занепадом, прийшов у рух арабський світ, що став більш очевидним на початку XXI ст.

Таким чином, Туреччина опинилась в оточенні слабких держав та загрози нападів курдських терористів. У такому контексті навколишні регіони – Балкани, Кавказ і Близький Схід – сприймалися як джерело небезпеки. У 90-і роки геостратегічне мислення пережило процес мілітаризації, кульмінацією якого стала *стратегічна концепція* 1998 року, яка ґрунтувалася на політиці стримування, навіть залякування, регіональних конкурентів. Турецький військовий потенціал розглядався в якості головної противаги будь-якій загрозі. Цей, другий, геостратегічний підхід був активним і превентивним, але він, як і раніше, залишався прив'язаним до статус-кво.

Стратегічна концепція “Stratejik Derinlik” А. Давутоглу – це план того, як Туреччина повинна реагувати на всі зміни, що відбуваються у глобалізованому світі. Автор виходив із того, що значення будь-якої країни у світовій політиці визначається її геостратегічним становищем й “історичною глибиною”. З цієї точки зору Туреччина, практично, є унікальною, завдяки її розташуванню на стику відразу декількох найважливіших регіонів і традицій, успадкованих від Османської імперії; а оскільки османи колись об'єднували практично весь мусульманський світ, це потенційно робить сьогодишню Туреччину “мусульманською наддержавою”. Таким чином, Туреччина, володіючи комбінацією різних параметрів, є країною, яка “за визначенням не може бути периферією, другорядним членом ЄС, НАТО або просто частиною Азії” [Davutoglu 1997–98, Davutoglu 2001, Walker 2010].

У “Stratejik Derinlik” А. Давутоглу докладно викладає свій стратегічний погляд на Туреччину і її місце у світі. На його думку,

країна володіє унікальною характеристикою – “стратегічною глибиною”, притаманною лише дуже обмеженому колу держав, які А. Давутоглу іменує “центральні держави”. Тому Туреччина не має права обмежуватися своєю регіональною роллю на Балканах та Близькому Сході. Вона може і повинна впливати на події відразу в декількох регіонах, і нагородою за це стане її глобальна стратегічна значимість [Davutoglu 2001, Falk 2004].

Тому висновок, який випливає з концепції: *по-перше*, Туреччина приречена на центральне місце в міжнародних відносинах, *по-друге*, їй слід знижувати залежність від Заходу і західних організацій за рахунок встановлення системи балансів – вибудовування відносин із важливими незахідними країнами – від раніше недружніх Росії та Ірану до Китаю, Індії та інших зростаючих держав Південної та Східної Азії. А. Давутоглу вважає, що Туреччині пощастило, і вона володіє декількома регіональними ідентичностями і тому можливістю, яка також є і обов’язком – проводити інтегральну, багатовимірну зовнішню політику. Унікальне поєднання історії і географії приносить із собою і відповідальність, а почуття обов’язку призводить до активного внеску у вирішення конфліктів, підтримання міжнародного миру і безпеки. А. Давутоглу стверджує, що турецька нація виявилася відірваною, відчуженою від свого історичного “я” і, більш того, ідентифікує себе з фальшивою, чужою їй сутністю [Davutoglu 2001].

А. Давутоглу заперечує, що Туреччині притаманна роль “мосту” між ісламським світом і Заходом. “Stratejik Derinlik” має своє власне геополітичне і геостратегічне бачення світового процесу – і в це бачення входять нормативний ідеалізм і дебати про ідентичність. А. Давутоглу різко критикує колишні турецькі геополітичні школи, що розглядали геополітику лише в якості інструменту збереження статус-кво, замість того, щоб зайняти належне державі місце у світі, і стверджує, що раніше Анкара “практично не діяла” на міжнародній арені, і настав час “динамічної інтерпретації” зовнішньої політики, результатом якої стане різке посилення глобального впливу країни [Davutoglu 2001, Murinson 2006].

Згідно з концепцією “Stratejik Derinlik”, Туреччина знаходиться в центрі трьох концентричних, геополітичних кіл: 1) на Балканах,

у басейні Чорного моря, на Кавказі; 2) Близького Сходу і Східного Середземномор'я; 3) Перської затоки, Африки і Центральної Азії. Це “неоосманське” бачення Туреччини в багатополлярному світі підкреслює доступ Туреччини до Каспійського, Чорного, Середземного морів і Перської затоки [Vira 2010]. Нову концепцію А. Давутоглу, про роль Туреччини в сучасному світі, часто називають “неоосманізмом”. Османізм, оттоманізм – ліберальний рух кінця ХІХ століття, головною метою якого було формування “оттоманської ідентичності”, що повинна була накладатися на всі інші атрибути індивіда – релігійні, національні та культурні. Термін був ненадовго відроджений за часів прем'єр-міністра Тургута Озала в кінці 80-х, але його концепція мала дуже небагато спільного з баченням А. Давутоглу.

Таким чином, Туреччина – *близькосхідна, балканська, кавказька, середньоазійська, каспійська, середземноморська та чорноморська* держава, яка у змозі грати *стратегічну* роль у всіх перерахованих регіонах одночасно і, таким чином, претендувати на глобальну роль.

Застосування концепції на практиці ставило на меті переорієнтацію зовнішньої політики Туреччини, а саме, 1) перефокусування історичних альянсів Туреччини: традиційні союзи між Туреччиною, США та Європою залишаються важливими, але особлива увага починає приділятися новим союзам із такими сусідами, як Росія та Іран; 2) нові альянси із країнами, що стрімко розвиваються, допоможуть збалансувати залежність Туреччини від Заходу (Китай та Індія); 3) відновлення інтересу до колишніх мусульманських колоній Османської імперії на Близькому Сході з особливим акцентом на Сирію та Ірак; 4) більша відповідальність за регіональну безпеку на Балканах через посилення роботи з новими союзниками Сербією і Росією; 5) вирішення історичних розбіжностей з Вірменією для посилення співробітництва на Кавказі з центральною роллю Туреччини в цьому процесі; 6) посилення ролі Туреччини в мусульманському світі: історичні відносини з Афганістаном і Пакистаном, посилення зв'язків із Малайзією та Індонезією; 7) залучення Центральної Азії до сфери турецького впливу та пропозиції економічної моделі розвитку на основі турецького бізнесу, будівництва, освіти, недержавних організацій [Davutoglu 2001, Walker 2010].

1.2. Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини

Міжнародна ситуація останнього десятиліття сприяла нарощуванню Туреччиною самостійної активності та підвищенню її міжнародного статусу, країна почала окреслювати сферу своїх глобальних інтересів. До неї належать, перш за все, Африка та Латинська Америка. Турки організували серію самітів за участю африканських лідерів. За 2009 рік було відкрито 7 нових турецьких посольств у Африці та Латинській Америці і в наступні роки – ще 26.

Сфокусована на національній ідентичності, романтична геополітика призвела до двох головних результатів. *По-перше*, зовнішня політика Туреччини стала напористою і агресивною, і вона почала активно поширювати свій вплив на ісламський світ і колишні османські території. *По-друге*, нова геополітична школа А. Давутоглу розглядає турецько-ізраїльське партнерство кінця 90-х як “фактор відчуження” від національної та інтернаціональної “турецької ідентичності” і діє відповідно. Початкова точка нової теорії “стратегічної глибини” А. Давутоглу була зрозумілою і виправданою реакцією на більш ранні односторонні турецькі концепції, що розглядали країну в якості стратегічного гвинтика в геополітичних системах інших.

Підписання договорів про *стратегічне партнерство* – це практичне втілення нової турецької політики, в якій міністр закордонних справ А. Давутоглу виділив три методологічні та п’ять операційних принципів. Методологічні: 1) Туреччина реалізує далекоглядний, прогностичний підхід, на відміну від “кризоорієнтованого” підходу часів “холодної війни”; 2) розвиває відносини зі всіма регіонами світу в “послідовних та систематичних рамках”; 3) озброєна “новим дискурсом та дипломатичним стилем”, що сприятиме посиленню м’якої сили. Операційні принципи зовнішньої політики: 1) підтримання балансу між безпекою і демократією (“безпека не повинна реалізуватись за рахунок свобод та прав людини”); 2) політика відсутності проблем із сусідами; 3) активна дипломатія миру, спрямована на запобігання кризам; 4) багатовимірна зовнішня політика, в якій її напрями не конкурують, а взаємодоповнюють один одного; 5) “ритмічна дипломатія” – забезпечує присутність Туреччини в міжнародних організаціях та участь у всіх міжнародних питаннях [Article... 2010].

1.2.1. Традиційні альянси: Туреччина – США, Туреччина – ЄС, Туреччина – Ізраїль

Туреччина – США. Стратегічне партнерство США і Туреччини було закладено у 1948 р. підписанням американо-турецького договору про економічну співпрацю (договір корегувався 1950, 1951, 1952 рр.), який став першим кроком Туреччини в євроатлантичній структурі [Ірхін 2004, 169].

Стратегічне партнерство США та Туреччини надалі було підкріплено комплексом двосторонніх договорів та угод із політичних, військових, економічних питань. Туреччина продовжує розглядати США як головного стратегічного партнера в політичній, економічній, військовій сферах, а також у сфері безпеки. Це обумовлено низкою факторів: залежністю Туреччини від американських поставок озброєнь і військової техніки, підтримкою США в питаннях надання кредитів МВФ і Світового банку для програми стабілізації національної економіки, лобіюванням адміністрацією США інтересів Туреччини в питаннях її інтеграції в Європейський Союз, обіцянкою надати турецькому бізнесу вигідні проекти й контракти у процесі післявоєнного облаштування Іраку. Анкара тісно пов'язана із США зобов'язаннями і в межах блоку НАТО, який вона вважає єдиним налагодженим механізмом забезпечення глобальної та регіональної безпеки з реальною можливістю застосування сили у разі потреби [Ратніков, 176].

Двосторонні відносини США і Туреччини зазнали значної еволюції з моменту виникнення альянсу в часи “холодної війни” і до сьогодні. У цілому, трансформація проходила за схемою: *військово-політичний альянс* (1950–1990 рр.); *розширене партнерство* (1991–1999 рр.); *стратегічне партнерство* (1999–2001 рр.); *партнерство заради демократії* (9/11.2001 – 2008 рр.) [Güney 2005, 341–356, Габер 2008, 139]. Сьогодні співробітництво розвивається досить інтенсивно з тих питань, де національні інтереси країн збігаються, і переживає серйозні кризи там, де сфери інтересів обох держав перетинаються.

Як зазначають американські аналітики, відносини двох держав пережили ряд змін, змінилися і кліше, які застосовувались по відношенню до американо-турецького співробітництва: “оплот проти Радянського Союзу”, або “союзник по НАТО”, або “міст між Сходом і Заходом” були оновлені новими поняттями – “енергетичний центр” та “яскраві нові ринки” [Bryza 2008, 69].

США і Туреччина були союзниками у критичні періоди “холодної війни”, під час корейської війни, Туреччина зіграла позитивну роль у ході балканських воєн 1990-х років, беручи участь у миротворчих місіях. США підтримали Туреччину, що взяла на себе роль енергетичного центру Євразії, під час переговорів стосовно проекту Баку – Тбілісі – Джейхан і в інших енергетичних проєктах. Маючи другу за чисельністю армію в НАТО, Туреччина є важливим членом альянсу. Америко-турецькі відносини особливо погіршилися у березні 2003 року, коли Анкара відмовилася надати прохід американським військам у північному Іраку. Відносини Туреччини з Вірменією продовжують залишатися чинником, який ускладнює покращення американо-турецьких відносин [McNamara 2010]. Поворотним моментом у стосунках між Туреччиною і США став 2007 рік, коли Робітнича партія Курдистану (РПК) була визначена США як “ворог Туреччини, ворог Іраку, а отже і США”, що призвело до поглиблення стратегічного партнерства і розширення співпраці на таких напрямках, як енергетика, економіка, безпека і демократія [Вруза 2008, 71].

Останні десятиліття Туреччина і США співробітничать у Середземному морі, Перській затоці, Центральній Азії, Кореї, але турецькі й американські інтереси на Балканах, Центральній Азії, Кавказі і Близькому Сході розійшлися. У нових реаліях традиційні стратегічні відносини Туреччини із Заходом слабшають. Поступово Туреччина все більше дистанціюється від США та Європи і все більше зближується з Росією і мусульманським світом.

Традиційно Туреччина вважається країною, близькою до західних держав, але останнім часом складається враження, що вона віддаляється від Заходу і йде на зближення зі Сходом. Очевидно, це пов’язано з тим, що довготривалий процес приєднання Туреччини до ЄС, розпочатий ще в жовтні 2005 року, який досить рішуче просував Р. Ердоган, ще далекий до можливого вирішення; критерії вступу до ЄС стають все більш жорсткими, а населення Туреччини поступово втрачає інтерес до цього проєкту. Туреччина сьогодні наблизилась до європейських стандартів: зменшила роль військових і Ради національної безпеки (РНБ) в політичному житті країни, покращила економічні показники, намагається провести конституційну реформу, і тому її громадяни стають менш зацікавленими в об’єднанні з Європою.

Незважаючи на те, що Туреччина продовжує залишатись союзницею США і прагне увійти до Європи, вона самостійно почала процес перегляду своїх політичних інтересів, у деяких випадках звільняючись від американської і європейської опіки. Зміни в зовнішньополітичному курсі відбулися ще до призначення А. Давутоглу, з того часу, коли сектор Газа було піддано бомбардуванню, Р. Ердоган переглянув традиційну близькість з Ізраїлем і припинив участь у полемічних дебатах із приводу миру на Близькому Сході під час Світового економічного форуму у 2008 році.

Туреччина – Ізраїль. Туреччина однією з перших визнала незалежність Ізраїлю в 1949 році, але встановила дипломатичні стосунки лише в 1991 році (після Мадридської конференції, що поклала початок близькосхідному мирному процесові). Широка співпраця між двома країнами розпочалася в 1994 році під час офіційного візиту до Ізраїлю прем'єр-міністра Тансу Чиллер, яка запропонувала встановити стратегічне партнерство та домовилася про постачання Туреччині ізраїльської зброї [Bir, Sherman 2002, 23]. У 1995 р. Туреччина підписала з Ізраїлем договір про військово-технічну співпрацю, тим самим викликавши значне несхвалення з боку Ліги арабських держав. У серпні 1997 року прем'єр-міністр Туреччини Месут Йилмаз заявив, що турецько-ізраїльське співробітництво – “необхідний баланс сил” в регіоні. У 1998 році прем'єр-міністр Ізраїлю Біньямін Нетаніягу також стверджував, що відносини будуть “викликати стабільність, де переважає нестабільність”. І. Мордехай, міністр оборони Ізраїлю, зображував значення зв'язків у таких висловлюваннях: “Коли ми блокуємо руки, ми формуємо потужний кулак... наші відносини є стратегічними” і т. ін. [Inbar 2001]. Стратегічне партнерство Туреччини й Ізраїлю, окрім військово-стратегічного, будувалося ще у трьох сферах: двосторонні економічні зв'язки, ситуація на Близькому Сході та ядерна програма Ірану.

Безумовно, погіршення стосунків з Ізраїлем пов'язане з намаганням Туреччини проводити незалежну політику в регіоні: у грудні 2008 р. Туреччина піддала критиці Ізраїль після його вторгнення в сектор Газа, в жовтні 2009 р. Туреччина виступила проти участі Ізраїлю у військово-повітряних навчаннях “Анатолійський орел”. Особливого загострення стосунки між Ізраїлем і Туреччиною набули у травні – червні 2010 року, після інциденту з аборда-

жем судна “Флотилії свободи”, під час якого були вбиті турецькі громадяни. Ізраїльський спецназ висадився на суховантажі, що йшов у сектор Газа, оскільки той відмовився змінити курс і йшов на прорив блокади, встановленої Ізраїлем. Анкара оголосила про заморожування відносин з Єрусалимом доти, поки не буде надано офіційних вибачень і не виплачені відповідні компенсації [Inbar 2011]. Окрім того, сьогодні в Туреччині порушено кримінальні справи проти учасників операції і її керівників. Таким чином, реальне 10-річне стратегічне партнерство між Туреччиною і Ізраїлем сьогодні переживає кризу, яка пов’язана з намаганнями Анкари відігравати роль першого порядку на Близькому Сході.

1.1.2. Політика на Близькому та Середньому Сході

Базовими принципами концепції “стратегічної глибини” стала зовнішньополітична доктрина “*нуль проблем із сусідами*”, розроблена А. Давутоглу, яка мала призвести до створення зони стабільності і безпеки навколо Туреччини, і, слідуючи якій, Туреччина вийде на провідні позиції в регіоні виключно за рахунок конструктиву. Врегулювання конфліктів і непорозумінь, де вони є (наприклад, із Вірменією чи Іраном), різке нарощування торговельно-економічних зв’язків, де це можливо (наприклад, із Росією), пропозиції власної моделі розвитку тим, кого це може зацікавити (арабським країнам), культурно-економічний патронат (Балкани).

Аналітики досить критично поставились до цієї доктрини, але після її проголошення складалося враження, що прогрес можливий – Туреччина розвивалася дуже швидко, коли інші переживали стагнацію, і образ Туреччини як процвітаючого гравця сам по собі забезпечував перевагу.

Слідуючи в руслі цих принципів, Туреччина за короткий період часу зуміла, якщо не вирішити, то принаймні нівелювати існуючі протягом десятиліть проблеми із Сирією, Іраном і Іраком та інтенсифікувати економічні і політичні зв’язки із країнами Великого Близького Сходу. Ця політика сприяла зростанню популярності Туреччини в арабському світі, внаслідок чого опозиційні сили Тунісу і Єгипту стали розглядати її в якості моделі майбутнього політичного устрою своїх країн. У той же час переорієнтація зовнішньополітичних пріоритетів Туреччини із Заходу на Схід призвела до тимчасового охолодження відносин Анкари з

офіційним Вашингтоном, невдоволення якого викликала активізація політичних і економічних зв'язків Туреччини з Іраном, турецько-сирійське зближення, а також підтримка Туреччиною ХАМАС. У визначеннях американських експертів Туреччина стала фігурувати як “втрачений союзник”, а її східна політика визнавалася конкуруючою з інтересами США на Близькому Сході.

Хвиля революцій у Північній Африці і на Близькому Сході посилила претензії Туреччини на роль лідера ісламського світу і стала причиною зміни зовнішньополітичного курсу офіційної Анкари на східному напрямку. Після початку політичних потрясінь на Близькому Сході турецька влада встала на бік протестувальників і сприяла формуванню на території Туреччини опозиційних угруповань спочатку Єгипту, а потім Лівії і Сирії. На думку турецьких аналітиків, у нинішній геополітичній ситуації, коли змінилася роль Туреччини у світі, і вона перетворилася з посередника в актора, який безпосередньо впливає на регіональну політику, концепція “стратегічної глибини” в цьому регіоні втратила свою актуальність [Глазова 2011].

З початком арабських революцій турецьке керівництво підтримало позицію євро-атлантичних країн відносно подій, що відбуваються, ставши союзником США за проектом переформатування Великого Близького Сходу, і фактично відмежувавшись від своїх колишніх партнерів у особі правлячих еліт регіону. Зі свого боку, США готові визнати провідну роль Туреччини в регіоні, однак це вимагатиме від неї конкретних кроків щодо участі у зміні геополітичного простору Близького Сходу.

Примітно, що одночасно з посиленням впливу Туреччини на Близькому Сході і зміцненням її співробітництва із США виникли проблеми на європейському напрямку її політики. Їхнім проявом стало схвалення Національною асамблеєю Франції законопроекту, що передбачає покарання за заперечення турецького геноциду вірмен. Анкарі не допомогли заходи тиску на Францію, у тому числі обмеження торгово-економічних зв'язків.

Розбіжності з одним з європейських грандів загрожують Туреччині подальшим охолодженням у відносинах з ЄС загалом. Зусилля Анкари, спрямовані на вступ до Євросоюзу, поки що не принесли результатів, а зараз переговори практично заморожені. Крім того, Анкара вже попередила, що не має наміру мати справу

з Кіпром. Політика офіційної Анкари на Близькому Сході, де Туреччина, за словами Р. Т. Ердогана, зіграє “роль, яка змінить хід історії і допоможе перебудувати регіон із чистого аркуша”, викликає зростання напруженості як усередині самої Туреччини, так і за її межами. Дії турецького керівництва відносно Сирії загострили її відносини з Іраном, хоча до конфлікту із Сирією Туреччині вдалося домогтись покращення стосунків з Іраном; 17 травня 2010 року була створена вісь Лула – Ердоган – Ахмадінежад, тобто підписання договору із Бразилією та Іраном про обмін ураном, для того щоб уникнути застосування вчетверте дипломатичних санкцій проти Ірану [McNamara 2010]. Керівництво Ірану вже попередило Туреччину, що в разі збройного втручання Туреччини в Сирію він не залишиться осторонь і зробить відповідні дії.

Тим не менше, незважаючи на загострення ситуації на Близькому Сході і можливості військового конфлікту із Сирією, прем'єр-міністр Р. Ердоган у вересні 2011 року здійснив поїздку країнами “арабської весни” (Єгипет, Лівія і Туніс), метою якої є підтримання становлення демократії в цих державах, а також обговорення стратегічного партнерства в близькосхідному регіоні. Поїздка Р. Ердогана розпочалася з Єгипту, найбільш перспективного партнера Туреччини на Близькому Сході, на якого турецька влада робить велику ставку. Турецький прем'єр у Каїрі оголосив про створення Ради стратегічного партнерства Єгипту і Туреччини і провів її перше засідання. Експерти сходяться на думці, що ця Рада покликана підсилити регіональний вплив Туреччини та Єгипту, в тому числі, для розв'язання найбільш гострих проблем Близького Сходу [Прем'єр-министр... 2011].

Також Туреччина планує на початку 2013 року підписати угоду про довгострокове стратегічне партнерство з Афганістаном, яке прийде на зміну договору про дружбу, підписаного ще в 1921 році, й має на меті вивести стосунки між країнами на новий історичний рівень [Афганістан 2012].

1.2.3. Стратегічне партнерство на Кавказі та стосунки з Росією

Зміщення акцентів у політиці Туреччини намітилося і на важливому для неї кавказькому напрямку. Якщо відразу ж після розпаду СРСР Туреччина виступала тут як активний провідник лінії

США і НАТО у вирішенні завдань прискореного “освоєння” цієї частини геополітичного простору, то сьогодні вона стає все більш гнучкою. Головним об’єктом зовнішньої політики Туреччини на Кавказі, як і колись, є Азербайджан. На цьому напрямку Анкара добилася найбільших успіхів, що обумовлено етнічною, мовною і релігійною близькістю цих двох країн, повним або частковим збігом ряду військово-політичних інтересів і навіть наявністю загального історичного суперника і супротивника – Вірменії. Туреччина повністю перебуває на боці Азербайджану в питанні про Нагірний Карабах. Туреччину і Азербайджан міцно зв’язали стратегічний нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан і трубопроводи Баку – Тбілісі – Ерзерум і Баку – Супса, за якими видобута на каспійському шельфі азербайджанська нафта подається на зовнішні ринки і в Туреччину. Трубопровід Баку – Тбілісі – Джейхан докорінно змінив центральноєвразійську енергетичну архітектуру і вплинув на відносини Туреччини з усіма ключовими учасниками в регіоні: країнами Південного Кавказу (Азербайджан, Грузія і Вірменія), республіками Центральної Азії, ЄС, Росією, Іраном і США. Трубопровід призвів до створення стратегічного партнерства Туреччини з Азербайджаном і Грузією, цей довгостроковий зв’язок змусить держави бути обережними у їхній взаємодії [Baran 2005, III].

За всіма зовнішніми ознаками, на сьогодні Туреччина і Азербайджан вийшли на високий рівень двосторонньої співпраці. Договір про стратегічне партнерство між Туреччиною і Азербайджаном було підписано 16 серпня 2010 року. У червні 2012 року було підписано угоду про реалізацію проекту Трансанатолійського газопроводу (TANAP), який ще раз підтверджує стратегічне значення відносин між Азербайджаном, Туреччиною та Грузією. У проєкті TANAP Туреччина є основним партнером Азербайджану, за угодою планується доставка на європейські ринки газу з Каспійського басейну, від кордону Туреччини із Грузією до Європи. Це є важливим стратегічним проєктом для забезпечення енергобезпеки в регіоні та енергобезпеки Європи, що здійснюється спільно Азербайджаном, Грузією і Туреччиною.

Велике місце в турецькій політиці на Кавказі займає Грузія. У момент виходу зі складу СРСР Тбілісі звернулася до Туреччини – найближчого представника Північноатлантичного альянсу в

регіоні із пропозиціями дружби і співробітництва. Територія Грузії стала своєрідним “економічним” мостом між Туреччиною і Азербайджаном. Без такого мосту було б неможливо реалізувати проекти будівництва нафтопроводів Баку – Тбілісі – Джейхан, Баку – Тбілісі – Ерзерум і Баку – Супса для транспортування азербайджанських вуглеводнів у Туреччину і на інші ринки. Важливу роль виконує також залізниця Баку – Карс. У зовнішньополітичній стратегії Грузії Туреччина визначена як стратегічний партнер, зокрема, в таких галузях, як торгівля, економіка, енергетика, оборона і безпека. Згідно зі стратегією, підтримка Туреччиною територіальної цілісності, євроатлантичної інтеграції, розвитку збройних сил Грузії має велике значення [Foreign Policy...].

На тлі широкого і багатогранного турецько-грузинського співробітництва вельми несподіваним виявився зовнішньополітичний демарш нинішнього керівництва Туреччини, яке не стало солідаризуватися із західними країнами в засудженні Росії за “непропорційне” застосування сили проти Грузії в серпні 2008 р. Практично відразу після завершення проведення російськими військами активної частини операції турецький прем’єр-міністр Р. Ердоган висловив готовність забезпечити всю необхідну підтримку для швидкого врегулювання ситуації в регіоні, запропонувавши проект “Платформи миру і стабільності на Кавказі” за участю Азербайджану, Вірменії, Грузії, Росії та Туреччини.

Геополітичний проект турецької сторони “Платформа миру і стабільності на Кавказі” у Москві сприйняли прихильно, чого не можна сказати про Вашингтон. Держави кавказького регіону, окрім Грузії, дали принципову згоду на участь в альянсі, запропонованому Туреччиною. Втім, наявні між кавказькими державами протиріччя не дають особливих надій на швидку реалізацію турецького проекту. Передчасно говорити і про швидку нормалізацію вірмено-турецьких відносин. Все це змушує Туреччину вносити додаткові корективи у свої довгострокові геополітичні установки та програми і зосереджуватися на вирішенні конкретних практичних завдань своєї зовнішньої політики. Тому Анкара і схиляється до варіанта, що регіональну стабільність і безпеку на Кавказі слід зміцнювати на основі домовленостей із сусідами, насамперед із Росією. Економічні структури Росії і Туреччини не конкурують, а навпаки, взаємно доповнюють одна одну; і російському, і турецькому капіталу тісно в рамках своїх економік.

Таким чином, сучасні турецько-російські відносини є “невід’ємною частиною багатомірної зовнішньої політики Анкари” і практичним втіленням концепції “стратегічної глибини” [Давутоглу 2010]. Внаслідок складної трансформації російсько-турецькі відносини від напружених перейшли до стану “керованого партнерства”. Останніми свідченнями значної інтенсифікації співпраці між Туреччиною та Росією стало створення Ради співробітництва вищого рівня унаслідок візиту Президента Росії в Анкару у травні 2010 р. та ратифікація турецьким парламентом у липні 2010 р. російсько-турецької угоди щодо будівництва атомної електростанції у вілаєті Ічель – подія у двосторонній енергетичній співпраці, яку можна прирівняти за значимістю до спільного проекту будівництва газопроводу “Блакитний потік” [Гурьев 2010]. До загострення ситуації в Сирії турецько-російські стосунки просувались у напрямку “стратегічного партнерства”, але незважаючи на проблеми, 4 грудня 2012 року все ж таки відбувся робочий візит до Стамбула Президента РФ Володимира Путіна, де він взяв участь у третьому засіданні російсько-турецької Ради співробітництва вищого рівня. Результатом цього візиту стало підписання 11 угод і рішення В. Путіна продовжити “стратегічне партнерство” [Турция и РФ... 2012].

1.2.4. Центральна Азія

Відносини між Туреччиною і *Казахстаном* розвиваються поступально, у 2007 році Казахстан підписав угоду про приєднання до трубопровідної мережі Баку – Тбілісі – Джейхан, що є важливим моментом для реалізації енергетичної політики Туреччини в регіоні. Казахстансько-турецькі зв’язки багатогранні й численні у політичній, торговельно-економічній, культурній та інших сферах. Казахстан і Туреччина активно співпрацюють в організації ТЮРКСОЙ, у НВЗДА, в Організації ісламського співробітництва [Шерьязданова]. 22 жовтня 2009 в Анкарі була підписана угода про *стратегічне партнерство*. Документ закріплює особливий характер відносин між Астанною і Анкарою: в політичній, торговельно-економічній та культурно-гуманітарній сферах. Президент А. Гюль зазначив, що Казахстан – перша тюркомовна держава, з якою Туреччина уклала договір про стратегічне партнерство. “Казахстансько-турецькі відносини у всіх сферах мають стратегічний і довірчий характер, і це дає можливість підприємцям наших країн

будувати економічні відносини в особливій довірчій формі. Сьогодні в Казахстані працюють близько 1400 турецьких компаній, підприємств з участю турецького капіталу, в тому числі і в нафтогазовій сфері” [Турція и Казахстан...]. За даними Національного банку Казахстану, в період з 1993 року по березень 2009 року приплив прямих інвестицій у республіку з Туреччини склав більше \$ 808 млн. Крім документа про стратегічне партнерство, Анкара і Астана підписали міжурядові угоди про співпрацю в галузі науки і техніки, природоохоронної діяльності та розвитку туризму.

А ось з іншою ключовою країною цього регіону Узбекистаном – Туреччині не вдається налагодити відносини, не кажучи вже про стратегічне партнерство. Відносини Туреччини та Узбекистану пережили розрив у середині 1990-х рр., сьогодні рухаються у напрямку покращення, однак про явне налагодження співпраці поки не йдеться. Сьогодні Узбекистан – найбільша держава Центральної Азії за чисельністю населення, яка не хоче шукати якогось стратегічного партнерства, крім того, яке країна вже має з державами ШОС [Devlet 2012].

Що стосується Киргизстану і Таджикистану, то ці дві держави з недостатньо розвиненими економічними системами не можуть самостійно грати істотної ролі. Тиск на ці держави здійснює Китай, як у рамках ШОС, так і у ході двосторонніх відносин.

1.2.5. Нові альянси: Китай, Республіка Корея, Індія

Протягом останніх двох років спостерігається активізація турецько-китайських відносин, що є проявом багатовекторної зовнішньої політики Турецької Республіки. Зближення двох країн, що входять у Велику двадцятку і Раду Безпеки ООН, обумовлено рядом економічних і політичних мотивів, як короткострокового, так і довгострокового характеру. По-перше, економічна міць і світовий вплив Китаю, який претендує на отримання статусу наддержави, притягують увагу турецького керівництва, яке прагне до посилення міжнародних позицій Туреччини, як на Заході, так і на Сході. У той же час Китай використовує вигідне геостратегічне положення Туреччини, що відкриває прямий вихід на різні регіони, а також роль Туреччини в мусульманському та тюркському світі. Офіційні контакти, що відбулися останнім часом, дозволили Туреччині і Китаю серйозно просунутися в розвитку двосторонніх відносин.

У ході візиту до Анкари прем'єр-міністра Китаю Вень Цзябао 8–9 жовтня 2010 року сторони заявили про намір довести турецько-китайські відносини до рівня *стратегічного партнерства* та про рішення створити новий механізм для спільної боротьби з тероризмом і радикалізмом [Китай и Турция...].

Туреччина та Китай підписали низку угод, спрямованих на інтенсифікацію зв'язків у сфері економіки та торгівлі, включаючи Рамкову угоду про розширення торговельно-економічного співробітництва, угоди про підготовку середньострокового і довгострокового планів розвитку співпраці, про спільну реалізацію інфраструктурних проектів у третіх країнах, про створення робочої групи за проектом Шовковий шлях, який повинен активізувати торговельні відносини Туреччини і Китаю з Іраном, Пакистаном, Індією, а також із державами Кавказу і Середньої Азії. Плани розвитку турецько-китайських відносин охоплюють такі сфери, як енергетика, будівництво мостів та залізниць, у тому числі участь китайських компаній у створенні високошвидкісної залізниці між Анкарою і Стамбулом. Обговорюється питання про участь Китаю у створенні атомної електростанції в Туреччині.

Крім того, було оголошено про перехід у двосторонній торгівлі до здійснення розрахунків у національних грошових одиницях. Китай став третьою країною (після Росії та Ірану), з якою Туреччина уклала таку угоду. Анкара і Пекін проголосили про намір протягом п'яти років потроїти товарообіг, який у 2009 році склав 17 млрд. доларів, підвищивши його до 50 млрд. доларів до 2015 року, і до 100 млрд. доларів до 2020 року. Водночас перед керівництвом Туреччини гостро стоїть завдання з вирівнювання торгового балансу, дефіцит якого на користь Китаю перевищив 12 млрд. доларів за підсумками 2009 року [Свистунова].

Негативним фактором для турецько-китайських відносин є ситуація в Синьцзян-Уйгурському автономному районі, званому також Східним Туркестаном. Туреччина висловлює заклопотаність із приводу дотримання політичних і культурних прав уйгурів.

Визначено напрямки стратегічного співробітництва двох держав: з глобальних проблем; в Азії; в міжнародних організаціях; у питанні підтримки миру на планеті. А. Давутоглу заявив про нову парадигму турецько-китайських відносин, про регулярний обмін візитами високого рівня, про створення робочої групи з

метою підготовки Спільного плану дій. *Стратегічне партнерство*, проголошене керівництвом Туреччини і Китаю, за форматом і змістом відрізнятиметься від стратегічного співробітництва Туреччини із країнами близькосхідного регіону. З позицій провідних країн світу та регіональних лідерів Туреччина і Китай планують співпрацю трансрегіонального і глобального масштабу. Вирішення таких завдань, як вирівнювання торговельного балансу і нормалізація ситуації в Сіньцзяні усуне дві найважливіші поточні проблеми на шляху еволюції турецько-китайських відносин у напрямку стратегічного альянсу. Це не означає, що інтереси Туреччини і Китаю повністю збігаються і виключають конкуренцію, однак, очевидно, що стратегічне зближення допоможе обом сторонам у реалізації своїх глобальних амбіцій.

У квітні 2012 р. Туреччина і Китай підписали дві угоди в галузі ядерної енергетики. Один із підписаних документів – це лист про наміри розширити ядерне співробітництво між Китаєм і енергетичним відомством Туреччини, а другий являє собою угоду про співпрацю з мирного використання атомної енергії [Турція и Китай].

У лютому 2012 року Туреччина і *Республіка Корея* дійшли згоди про трансформацію двосторонніх відносин у *стратегічне партнерство*: посилення і розширення сфери взаємного співробітництва, зокрема, у сфері економіки і озброєнь були досягнуті домовленості про вживання спеціальних заходів для збільшення обсягів торгівлі між двома країнами і встановлення тісніших економічних зв'язків у рамках підготовки до підписання двосторонньої угоди про безмитну торгівлю. Також відновились переговори про співробітництво у сфері атомної енергетики [Переговори].

Відносини між Туреччиною і Індією не можна віднести до рівня *стратегічного партнерства*, тим більше враховуючи той факт, що Туреччина має набагато більш тісні зв'язки з Пакистаном, основним конкурентом Індії в регіоні. Подальший розвиток відносин Туреччини та Індії, найімовірніше, буде здійснюватися в основному у сфері економіки й військовій сфері. З 2010 року відносини між країнами стали більш інтенсивними. За оцінками президента А. Гюля, основною перешкодою розвитку більш тісного турецько-індійського співробітництва є приналежність двох держав до різних політичних таборів: Туреччина є членом НАТО,

а Індія традиційно дотримується Руху неприєднання. Найбільш важливим пунктом співпраці залишаються економічні взаємини. За підсумками 2010 року товарообіг двох країн склав 4 мільярди 16 мільйонів доларів США. При цьому варто відзначити той факт, що на турецький експорт від цієї суми припадає всього лише 606 млн. доларів, що говорить про негативне сальдо торгового балансу для країни. У першу чергу Туреччину цікавлять індійські інфраструктурні проекти, а також залучення туристичного потоку із країни. У самій Туреччині ж представлено більше 150-ти індійських компаній, існує безліч спільних виробництв [Отношения Турции].

Таким чином, стратегічне партнерство Туреччини є відображенням її активної багатовекторної зовнішньої політики, застосуванням на практиці положень концепції “стратегічної глибини” та позиціонуванням себе не тільки як регіонального лідера, а і глобального гравця.

2.1. Відносини Туреччини і України – шлях до партнерства

Відносини між Україною і Туреччиною традиційно визначаються українською стороною як стратегічні. Головним аспектом, що зазначається у зв’язку з цим, – є відсутність якихось серйозних суперечностей між країнами та вміння не загострювати конфліктні питання [Воротнюк].

У перші роки незалежності України чорноморському напрямкові зовнішньої політики держави відводилося другорядне місце, порівняно із західним (трансатлантичним) та північно-східним. Істотними успіхами вітчизняної дипломатії в той час стали напруження міжнародно-правової бази українсько-турецького партнерства і конструктивне співробітництво двох держав [Шишкіна 2006]. У 1998 році прем’єр-міністри двох країн А. Пустовойтенко та Месут Йилмаз взяли на себе зобов’язання побудувати “стратегічне партнерство” та співпрацювати у військовій та енергетичній сферах [Ukraine and Turkey... 1998].

Загалом, за визначенням Національного інституту стратегічних досліджень, “стратегічне партнерство це тип міждержавних відносин, побудований як послідовна система взаємодії держав в напрямі реалізації спільних стратегічних завдань..., яке не передбачає жорсткої системи зобов’язань політичного, економічного,

гуманітарного або безпекового характеру” [Парахонський...]. Головними сферами стратегічного партнерства, як правило, є економічна, енергетична, політична та військова.

На думку аналітиків, у середині 1990-х рр. українські експерти оцінювали Туреччину як пріоритетного партнера із двох причин: зацікавленість США у зміцненні відносин із Турецькою Республікою як із регіональним економічним лідером і Польщею: формування “Балто-Чорноморської дуги” інтересів США, де Україна займає “проміжне положення”; спільність безпекових інтересів Туреччини, України, Азербайджану, Грузії на Чорному морі, що суперечить інтересам іншої групи держав – Росії, Болгарії, Греції та Вірменії. Завданням України в таких умовах визначалося створення “геополітичного трикутника Анкара – Київ – Баку”. Такий союз зміг би протистояти домінуванню в Чорному морі й на Каспії Росії, яка розглядалася Україною в якості основного супротивника союзних відносин між Україною і Туреччиною. Таким чином, у середині 1990-х рр. Україна визначилася, що встановлення союзних відносин із Турецькою Республікою стане інструментом протидії російському впливу на Чорному морі. Себе Україна розглядала як сполучну ланку між союзниками США в Балтійсько-Чорноморському регіоні [Шевелєв].

Динаміку розвитку двосторонньої українсько-турецької співпраці часто пов’язують із російським чинником. Безсумнівно, українсько-турецький альянс був частково продиктований реаліями протистояння з Росією, як фактор балансування та противаги. Російсько-турецькі відносини впродовж 1990-х років були дуже напруженими, так само як і українсько-російські. А. Давутоглу визнає вплив російської сторони на характер відносин між Туреччиною та Україною: “Суперечності, які мали нові актори з центральною силою на півночі Чорного моря – Росією, – надали прискорення розвитку турецько-українським та турецько-грузинським відносинам” [Davutoğlu 2009].

Протистояння Росії та України пов’язувалося з боротьбою за транспортування нафти: Москва прагнула контролювати всі шляхи транзиту каспійської нафти й зірвати здійснення проєктів перекачування арабської та іранської нафти через Туреччину і Україну в Західну Європу. Київ, у свою чергу, був зацікавлений у наявності декількох шляхів транспортування каспійської нафти і

участю у планах створення нових нафтопроводів, по яких би йшла нафта із Близького і Середнього Сходу [Шевелёв].

У 2005–2009 роках у зовнішньополітичних документах Україна проголосила курс на “регіональне лідерство в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні”, що неминуче повинно було призвести до зіткнення з аналогічними устремліннями Туреччини. Туреччина орієнтується в основному на об’єднання в рамках Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), а Київ приділяє увагу домінуванню в регіональних союзах – Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ (ОДЕР ГУАМ) та Співтоваристві демократичного вибору (СДВ).

Оскільки із 2005 року пріоритетом зовнішньої політики України стає європейська та євроатлантична інтеграція – входження до ЄС і НАТО, – то співробітництво з Туреччиною набуває нового наповнення. Продовжується діалог щодо надання взаємної підтримки в рамках міжнародних організацій та обміну інформацією щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України. Туреччина підтримує євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення України. Але при цьому питання політичної взаємодії ставляться Туреччиною у пряму залежність від вирішення питань співробітництва в економічній сфері (наприклад, укладення Угоди про вільну торгівлю).

У 2008 році Україна визначає Туреччину як надзвичайно важливого партнера, що було пов’язано із суттєвим посиленням політичних позицій Туреччини у регіоні та світі, схвальній оцінці турецьких ініціатив із врегулювання найбільш актуальних питань міжнародного порядку денного з боку основних глобальних гравців, активна позиція в рамках багатосторонніх форумів, значна військова потужність та динамічно зростаюча економіка (17-а позиція серед економік світу) [Зовнішня політика... 2009].

Торгівля є сферою, де справи для України розвиваються найбільш успішно. Але структура українського експорту в Туреччину свідчить, що високотехнологічна продукція становить мізерну його частину (менш ніж 1 %). Переважають товари з малою доданою вартістю, український експорт має здебільшого сировинний характер (залізо та сталь; добрива; масла тваринного і рослинного походження; мінеральні палива і мастила; неорганічні хімічні речовини тощо). Дуже мало прикладів експорту

наукоємних українських товарів, обсяги торгівлі послугами також дуже незначні [Торговельно-економічне...]. Весь зазначений період сальдо торгівлі з Україною було негативним, причому товарообіг постійно зростає. За даними того ж зовнішньополітичного відомства Туреччини, турецькі бізнесмени мають вигідні контракти на будівництво в Україні, сума яких у 2008 р. склала 1,7 млрд. дол.

Українські аналітики в аналізі зовнішньої політики України у 2005–2009 рр. відзначали, що “російсько-турецьке співробітництво негативно позначається на перспективах українсько-турецьких відносин”, окрім того, Туреччина не бажала поступатися регіональним лідерством Україні. Туреччина намагається діяти через власні регіональні організації, де є лідером чи володіє політичним впливом: ОЧЕС (а також через Наряду із взаємодії і заходів довіри в Азії, Чорноморський форум за діалог та партнерство), тоді як Україна – через ОДЕР ГУАМ і СДВ [Шевелєв].

Двостороннє військово-технічне співробітництво можна виділити в окрему сферу: між Україною та Туреччиною укладено кілька договорів – це меморандум про взаєморозуміння між військовими відомствами, підписаний 14.07.1993 р., угода про співробітництво в галузі військової підготовки, технології та науки, датована 27.07.1994 р., угода між українським міністерством оборони і турецьким Генеральним штабом про співробітництво у сфері військової освіти і підготовки військ, укладена 28.01.1997 р., угода про співробітництво між органами, відповідальними за морський простір у Чорному морі, підписана 12.02.1998 р., угода про взаємний захист секретної інформації з військових питань від 23.11.2000 р., угода про оборонно-технічне співробітництво та протокол про співпрацю в галузі обміну інформацією щодо операції “Чорноморська гармонія”, обидва документи підписані 17.01.2007 р. [Шевелєв]. Серед перспективних напрямів військової співпраці експерти називають продаж Туреччині деяких видів зброї. Так, Туреччина мала намір закупити в Україні зенітно-ракетні системи “С-300” і “С-300В” та зенітно-ракетний комплекс “Тор” на суму 100 млн. дол.

Туреччина надає перевагу спільним діям у рамках регіональних організацій двостороннім контактам. Так, українські та турецькі військові проводять консультації в Раді міністрів оборони

країн Південно-Східної Європи, співпрацюють у Чорноморській військово-морській групі оперативної взаємодії (BLACKSEA-FOR) і в операції “Чорноморська гармонія”. Туреччина віддає пріоритет не двосторонньому співробітництву у військовій галузі, а зв’язкам у рамках регіональних організацій, що дозволяє не афішувати частину наявних проектів двосторонньої співпраці і відмежуватися від деяких політичних кроків України, які можуть бути спрямовані проти Росії.

Ступінь конкуренції між Україною і Туреччиною досить високий в енергетичній сфері. Інтереси Туреччини в цих питаннях, на думку експертів, зводяться до наступного: по-перше, максимально розвантажити Протоки від танкерів, що перевозять нафту; по-друге, перетворити країну в центр транспортування енергоносіїв; по-третє, закуповувати енергоносії для подальшого їхнього перепродажу в Європу. До інтересів України в Чорному морі і на Каспії входить участь у транзиті каспійської та близькосхідної нафти в Західну Європу. Особливий інтерес Україна проявляла до турецького проекту будівництва нафтопроводу Джейхан – Самсун [Шевелєв].

2.2. Стратегічне партнерство Туреччини і України

У 1998 році рівень двостороннього співробітництва між Україною та Туреччиною було визначено як конструктивне партнерство, а в 2003 році – відносинам з Україною Туреччина надала статусу пріоритетних [Міністерство].

Виходячи з концепції “стратегічної глибини”, політики “нуль проблем із сусідами” і позиціонуючи себе як провідна чорноморська держава, Туреччина зацікавлена у взаємовигідному партнерстві з Україною, передусім, у секторі безпеки та стабільності Чорноморського регіону. Останнім часом відносини України з Туреччиною відзначалися високим рівнем взаєморозуміння та налаштованістю сторін здійснювати конкретні кроки щодо подальшого розвитку співробітництва в цьому напрямку.

Що стосується України, то окрім належності до транспортно-комунікаційного коридору, що зв’язує Європу з Азією в єдину магістральну систему, членства в НАТО, ОЕСР, СОТ, Чорноморському консорціумі та інших впливових міжнародних організаціях, значущість Турецької Республіки для України посилюється

й завдяки досить міцним позиціям Анкари на всьому просторі Алтайсько-Карпатської дуги, до складу котрої входять і тюркомовні країни центральноазійського та кавказького регіонів, де Туреччина може виступити надійним партнером України при налагодженні вигідних двосторонніх і багатосторонніх взаємовідносин [Шишкіна 2006].

З чим пов'язане прагнення Туреччини мати Україну як надійного партнера в Чорноморському басейні? Як констатують наявні дослідження з цього питання – з розпадом СРСР і закінченням “холодної війни” Чорноморський регіон став важко керованим. Територіальні, національні, етнічні й релігійні суперечки сприяли появі “гарячих точок” у Молдові, Грузії, Росії й Вірменії, причому наявні миротворчі інструменти (ООН, ОБСЄ, НАТО, договори з розбудови безпеки та довіри) виявилися недостатньо результативними.

Чорноморський регіон має низку міжнародно-правових проблем, які здатні призвести до загострення міждержавних відносин і потребують урегулювання: правовий статус російського Чорноморського флоту, що базується на території України; українсько-румунські суперечності щодо делімітації й демаркації міждержавного кордону та розподілу територіального шельфу; запровадження Туреччиною нових правил проходження іноземними суднами Чорноморських проток, що суперечать Конвенції Монтьрьо; неврегульованість питання використання живих ресурсів Чорного моря; неврегульованість питання захисту Чорного моря від забруднення внаслідок катастроф на морі чи промислового використання континентального шельфу; захист міжнародних транспортних коридорів, що пролягають поблизу зон міжетнічних або міжрелігійних конфліктів.

Таким чином, для Чорноморського регіону властивий дуалізм міждержавних відносин, коли стосунки співробітництва й протидії виявляються практично одночасно, існує переплетіння різних за своїм характером політичних проблем та протилежних тенденцій їхнього розширення, політичних відносин у цілому. Щоб об'єднати їх певним спільним напрямом, передусім у площині безпеки, потрібна низка умов суб'єктивного характеру, зокрема – спільне бачення майбутнього регіону та відповідна політична воля керівництва причорноморських держав.

Україна визначає свої зовнішньополітичні пріоритети і вибудовує систему відносин стратегічного партнерства з Туреччиною на *регіональному рівні*. Протягом двох останніх років (2011–2012) між внутрішньополітичними відомствами двох країн пройшла серія перемовин щодо виведення співробітництва на рівень стратегічного партнерства. 25 січня 2011 року в рамках офіційного візиту Прем'єр-міністра ТР Р. Т. Ердогана в Україну було підписано Спільну декларацію про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною та Туреччиною, якою було зафіксовано встановлення стратегічного партнерства між двома країнами і визначено механізм його реалізації [Міністерство].

У Києві в березні 2012 р. пройшли турецько-українські консультації щодо співпраці двох країн у сфері політики і безпеки. Представники Туреччини висловили бажання сприяти розвитку діалогу України і НАТО, увага була також приділена проектам, що передбачають безпеку Чорноморського регіону. Більш того, турецька сторона зазначила, що для Києва зараз важливо взяти участь у вирішенні конфліктів у регіоні Східної Європи, це буде зроблено під егідою ОБСЄ під головуванням України у 2013 році. Підписано також Угоду про співробітництво між Українським національним інформаційним агентством УКРІНФОРМ і Турецьким інформаційним агентством “Анадолу Ажанси”, Програму реалізації Меморандуму про наміри щодо співпраці у сферах технічного регулювання, стандартизації, метрології, оцінки відповідності та захисту прав споживачів між урядами на 2011–2012 рр.; Програму співробітництва між Державною інспекцією ядерного регулювання України та Державним агентством Туреччини з питань атомної енергетики на 2011–2012 роки; Меморандум про взаєморозуміння в галузі енергетики між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України і Міністерством енергетики та природних ресурсів Туреччини [Україна і Туреччина].

У середині вересня 2012 року відбулось Друге засідання українсько-турецької Стратегічної ради високого рівня, на якій Президент України та прем'єр-міністр Туреччини Р. Ердоган погодилися на важливості розширення українсько-турецького стратегічного партнерства.

Основні питання: 1) підписання угоди про створення зони вільної торгівлі, яка має максимально врахувати економічні ін-

тереси обох країн; 2) міжрегіональний вимір співробітництва областей України та провінцій Туреччини (переговори про підписання довгострокової Програми міжрегіонального співробітництва); 3) імплементація Угоди про організацію прямого залізнично-поромного сполучення між портами України та Туреччини; 4) перспективи двосторонньої співпраці в космічній галузі; 5) надія на пропозиції співробітництва у сфері оборонно-промислового комплексу.

Серед перших результатів роботи Стратегічної ради: набуття чинності Угоди про спрощення перетину кордону громадянами двох країн у серпні 2012 року (безвізового режиму короткострокових поїздок громадян України й Туреччини), позитивні зрушення в переговорах про створення зони вільної торгівлі. Турецька сторона розраховує, що Угода про створення зони вільної торгівлі буде підписана до кінця поточного року, а товарообіг до 2015 року сягне 20 мільярдів доларів [Президент наголошує...].

Співробітництво України з Турецькою Республікою (ТР) у сфері *енергетики* є одним із ключових елементів формування стратегічного партнерства між двома країнами. На сьогодні цей елемент перспективного партнерства, передусім, означений переважно односторонніми діями обох країн, спрямованими на підтримання енергетичної безпеки шляхом розвитку або модернізації нафто- і газотранспортної систем, диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоносіїв, пошуку або розвитку родовищ енергоресурсів на власних територіях.

Практичним інтересом для обох сторін могли б стати проекти з реалізації енергетичних програм по модернізації газотранспортної системи та інших об'єктах енергетичної інфраструктури України, а також турецького уряду – створення сектору атомної енергетики, будівництва гідроелектростанцій, газо- та нафтопроводів, започаткування спільної діяльності у двосторонньому або багатосторонньому форматі у сфері спільної розвідки та видобутку енергоресурсів на шельфі Чорного моря та у третіх країнах.

Українсько-турецьке співробітництво у *транспортній сфері* найбільш активно розвивається в галузі авіації, морських і автомобільних перевезень. Зокрема, за кількістю міст, в які здійснює регулярні рейси турецька авіаційна компанія “Турецькі авіалінії”, Україна посідає друге місце, поступаючись лише ФРН. Регулярне

повітряне сполучення між Україною та Туреччиною здійснюється на підставі Угоди між урядом України та урядом Турецької Республіки про повітряне сполучення від 27 листопада 1996 року. За результатами експертних консультацій у сфері цивільної авіації (22–23 червня 2011 року, м. Київ) сторони узгодили проект нової міжурядової Угоди про повітряне сполучення, яку було укладено у ході проведення першого засідання Стратегічної ради високого рівня між Україною та Турецькою Республікою 22 грудня 2011 року.

У системі морського сполучення між Україною і Туреччиною на постійній основі функціонують поромні сполучення між портами Іллічівськ – Деріндже, Іллічівськ – Стамбул – вантажний порт “Хайдарпаша”, Євпаторія – Зонгулдак та Скадовськ – Зонгулдак, Севастополь – Зонгулдак.

З огляду на наявність інфраструктури залізничного транспорту в порту “Південний”, проект зазначеного сполучення між Одесою та Стамбулом передбачає транзит вантажних транспортних засобів територією України до Польщі, інших країн Центрально-Східної Європи (Чехії, Словаччини, Угорщини, Білорусі) та країн Балтії (Литви, Латвії, Естонії).

Ключовою метою спільних українсько-турецьких проектів у транспортній сфері має бути створення трансконтинентальних транспортних коридорів, зокрема Балто-Чорноморського, в якому Україна і ТР відіграватимуть ключову транспортно-економічну роль [Співробітництво...].

Що стосується співробітництва в *торговельній* сфері, Туреччина займає друге місце (після Російської Федерації) серед споживачів українських експортних товарів. У 2008 році товарообіг між Україною та Туреччиною сягнув показника 6,583 млрд. дол. США. Однак у 2009 році внаслідок світової економічної кризи товарообіг скоротився до 3,079 млрд. дол. США. У 2010 році намітилася тенденція відновлення досягнутих у 2008 році обсягів торгівлі, у 2010 р. обсяг торгівлі товарами склав 4 млрд. 324,8 млн. дол. США, у 2011 р. – 5 млрд. 35 млн. дол. США.

Основними товарами українського експорту до Туреччини є сталевий прокат, вугілля, мінеральні добрива та інша продукція хімічної промисловості, а імпорту з Туреччини – текстиль, продукція машинобудування, побутова хімія, сільськогосподарська продукція.

Відповідно до домовленостей, досягнутих під час офіційного візиту Президента України до Туреччини (м. Анкара, 22 грудня 2011 р.), керівництво двох країн поставило завдання у найближчій перспективі вивести товарообіг між Україною і Туреччиною на рівень 10 млрд. дол. США і в перспективі (до 2020 року) довести його до 20 млрд. дол. США. Цьому завданню також має активно сприяти переговорний процес щодо підготовки до підписання між Україною і Туреччиною Угоди про вільну торгівлю [Торгівля].

Що стосується інвестиційного співробітництва між Україною та Туреччиною, то турецькі компанії беруть участь у будівельних, фінансових та інших проектах в Україні. Прикладом цьому є діяльність в Україні таких провідних турецьких холдингів і компаній, як “Догуш”, “Чукурова”, “Фіба”, “Алтинбаш”, “Ербек”, “Айсель”, “Енка”. Турецькі компанії реалізували в Україні 128 масштабних проектів на загальну суму більше 3 млрд. дол. США [Інвестиційне].

Таким чином, у січні – червні 2012 року загальний обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та ТР збільшився порівняно з аналогічним періодом 2011 року на 4,9 % і склав 3,01 млрд. дол. США. Експорт товарів зменшився на 5,2 % і становив 1,9 млрд. дол. США, імпорт збільшився на 24,6 % і склав 860 млн. дол. США. Позитивне сальдо України – 1,04 млрд. дол. США. Експорт послуг збільшився на 11,5 % і становив 82,6 млн. дол. США, імпорт збільшився на 65,5 % і склав 166,4 млн. дол. США. Негативне сальдо для України – 83,8 млн. дол. США [Міністерство].

Сьогодні турецько-українські відносини переживають один із найактивніших періодів. Посилення й поглиблення відносин між Туреччиною та Україною має позитивний вплив на економічний розвиток обох країн, оскільки обидві держави відчують потребу в нових ринках. Отже, стає очевидним, що Туреччина та Україна як ніколи важливі одна для одної. Для Туреччини Україна з її обсягом ринку, зручним географічним розташуванням і ринком праці – приваблива країна з точки зору інвестування та покращення регіональних відносин.

З одного боку, Туреччина – найбільший торговельний партнер для України. З іншого боку, експерти акцентують на відставанні політичних відносин від економічних. Туреччина межує з Украї-

ною й допомагає кримським татарам у їхньому облаштуванні у Криму, рекреаційна зона Криму також є привабливою для Туреччини. Україна зацікавлена в обміні досвідом із Туреччиною у питанні європейської інтеграції, торгово-економічній, енергетичній, транспортній, військово-технічній та науковій галузях.

Аналіз зовнішньополітичної стратегії Туреччини останніх років свідчить про те, що “стратегічне партнерство” є практичним втіленням концепції “стратегічної глибини” в зовнішньополітичній практиці країни. Як *чорноморська* держава Туреччина, виходячи з концепції “стратегічної глибини”, позиціонує себе регіональним лідером, що відіграє стратегічну роль в означеному регіоні. “Стратегічне партнерство” України й Туреччини є закономірним розвитком відносин двостороннього співробітництва – від “конструктивного партнерства” (1998) – “пріоритетних стосунків” (2003) – до “стратегічного партнерства” (2011). Реалізуючи політику “нуль проблем із сусідами”, Туреччина розглядає відносини з Україною з перспективи широких безпекових рамок, що мають утримувати баланс сил у Східній Європі й навколо Чорного моря. Можна стверджувати, що сучасні українсько-турецькі міждержавні взаємини загалом відповідають критеріям стратегічного партнерства, виходячи як з інтенсивності двосторонніх контактів, поступальності відносин співробітництва, високого рівня взаємодії та взаємної підтримки в рамках міжнародних організацій, активної співпраці в політичній, торговельно-економічній, військовій, науково-технічній та гуманітарній сферах.

Відсутність між країнами проблем політичного характеру є важливим підґрунтям подальшого поглиблення стратегічного партнерства України та Туреччини, з огляду на це Україна могла б активніше використовувати вплив Туреччини в центрально-азійському та кавказькому регіоні, де Туреччина може виступити надійним партнером при налагодженні багатосторонніх і двосторонніх відносин.

Враховуючи, що Україна сьогодні не може гарантувати власну енергетичну безпеку й потребує диверсифікації поставок нафти за рахунок енергетичної сировини з Каспійського регіону, доцільно було б активніше використовувати можливості Туреччини як стратегічного партнера для створення альтернативних шляхів поставок енергоносіїв.

Важливими для України є позиції Туреччини – “відкритих дверей” у рамках НАТО – та відкритості Європейського Союзу для всіх країн, що поділяють демократичні цінності й досягли відповідних критеріїв, що дає можливість Україні використовувати підтримку Туреччини як стратегічного партнера в регіоні з огляду на її європейські прагнення.

Окрім того, важливо структурувати свої відносини у окремих стратегічних напрямках (космос, авіа- та суднобудування, ядерна енергетика) з максимальним використанням транзитного потенціалу країн.

Як регіональний міжнародний актор, що має надзвичайно вигідне геополітичне розташування, Україна здатна відігравати вирішальну стабілізуючу роль у Чорноморському басейні. Тому Україні, виходячи з національних інтересів, враховуючи політико-економічний стан і зовнішньополітичні можливості, необхідно посилити прагматизм в її регіональній політиці у Причорномор’ї, зосередитись на поглибленні партнерських відносин, передусім, із Туреччиною, Грузією й Азербайджаном для формування східного вектора зовнішньої політики, з огляду на те, що необхідною умовою формування безпекових структур у Чорноморському регіоні є чітке визначення концепції побудови спільної регіональної ідентичності причорноморських країн.

ЛІТЕРАТУРА

Aktaş Y. G. Turkish Foreign Policy: New Concepts and Reflections. Middle East Technical. University (2010) // <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12612869/index.pdf>

Alakbar R. Turkey, Georgia explore news strategy, March 25, 2011 // http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/

Article by H. E. Ahmet Davutoğlu published in Foreign Policy magazine (USA) on 20 May 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_ahmet-davutoglu-published-in-foreign-policy-magazine-_usa_-on-20-may-2010.en.mfa.

Bacik G. **Turkish-Israeli Relations after Davos: A View from Turkey, Insight Turkey.** Vol. 11. № 2. 2009.

Baran Z. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey // **The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the**

West (The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program), 2005. P. 103–118. Retrieved 2007-12-30.

Bir Ç., Sherman M. Formula for Stability: Turkey Plus Israel // **Middle East Quarterly**. Fall 2002. P. 23–32. <http://www.meforum.org/sci-hub.org/511/formula-for-stability-turkey-plus-israel>

Bryza M. Invigorating the U.S.-Turkey Strategic Partnership. June, 2008. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/rm/106232.htm>

Davutoğlu A. Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007 // **Insight Turkey**. Vol. 10. № 1. 2008.

Davutoğlu A. **Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu**. 32. baskı. İstanbul: Küre yayınları, 2009.

Davutoğlu A. **Strategik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu**. İstanbul: Kure Yayinlari, 2001.

Davutoğlu A. The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis) order // Perceptions: **Journal of International Affairs**. Vol. 2. No. 4. December 1997 – February 1998.

Debate on 13 January: Economic and Strategic Role of Turkey. *Purvis M.* To call attention to the economic and strategic role of Turkey in Europe and the Middle East // **House of Lords Library Notes**. London, 2011. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.parliament.uk/briefing-papers/LLN-2011-001.pdf.

Devlet N. Turkey and Uzbekistan: A Failing Strategic Partnership // **The German Marshall Fund of the United States**. www.gmfus.org/.../turkey-and-uzbekistan-a...

Falk R. Reconsidering Turkey // **Zaman**. October 6, 2004.

Foreign Policy Strategy 2006–2009, http://www.mfa.gov.ge/files/35_9440_673620_11.pdf

Glogowska J. Turkey and Georgia: Strategic Connections // **Bilgesam**. 23 March 2012 www.bilgesam.org/.../index.php?...turkey-a...

Güney A. An anatomy of the transformation of the US-Turkish alliance: from “Cold War” to “War on Iraq” // **Turkish Studies**. Vol. 6. № 3. 2005.

Inbar E. Israeli-Turkish Tensions and their International Ramifications // **Orbis**. Winter 2011. www.biu.ac.il/Besa/efraim_inbar/IsraeliTurkishTensionsArticle.pdf.

Inbar E. Regional Implications of the Israeli-Turkish Strategic Partnership, MERIA, June 2001 // <http://www.biu.ac.il/SOC/besa/meria/journal/2001/issue2/jv5n2a5.html>.

McNamara S., Cohen A., Phillips J. Countering Turkey's Strategic Drift // **The Heritage Foundation** [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.heritage.org/research/reports/2010/07/countering-turkey-s-strategic-drift>

Murinson A. The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy // **Middle Eastern Studies** 42:6 (November 2006).

Namık Tan. Turkish – U.S. Strategic Partnership // **Turkish Policy Quarterly**. Vol. 9. № 3. Fall 2010. P. 13–21 / Viewpoints Collide: Shifts in Turkey and Its Neighborhood.

Sümer G. Stratejik işbirliği ve stratejik ortaklık kavramlarına karşılaştırmalı bir bakış // **Ege Akademik Bakış** / Ege Academic Review 10 (1). – 2010. – P. 671–698.

Turkey, Azerbaijan and Georgia cement strategic partnership // **Gas & Oil News**, <http://www.gasandoil.com/news/2007/04/ntc71506>

Turkish Foreign Policy: from Status Quo to Soft Power, European Stability Initiative, Picture Story, April 2009. www.scribd.com/.../Turkish-Foreign-Policy...

Ukraine and Turkey to build a “strategic partnership” // www.gasandoil.com/news/central_asia/6c4172e8b372550170e71fb7c392833a?b_start=5000

Vira V. The Neo Ottomans: Looking East Without Looking Back // **Foreign Policy Journal**. June 15, 2010, at <http://www.foreignpolicy-journal.com/2010/06/15/the-neo-ottomans-looking-east-without-looking-back> (June 17, 2010).

Walker J. Learning Strategic Depth: Implications of Turkey's New Foreign Policy Doctrine // **Insight Turkey**. Vol. 9. № 3. 2007.

Walker J. Understanding Turkey's Foreign Policy Through *Strategic Depth* // **Transatlantic Academy**. 2010.

Афганистан и Турция в 2013 году подпишут соглашение о стратегическом партнерстве // mn.ru/world/20120929/327865132.html

Воротнюк М. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями // **Компас** 2020. library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07747.pdf

Габер Є. Американсько-турецький альянс на сучасному етапі: стратегічні партнери чи стратегічні суперники? // **Дослідження світової політики**. Збірник наукових праць Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Вип. 43. 2008

Глазова А. В. Новая стратегия Турции на Ближнем Востоке // www.ng.ru/courier/2011-12-26/9_turkey.html

Гурьев А. А. Ситуация в Турции: июль 2010 г. 5.08.2010 // http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html.

Давутоглу А. Внешняя политика Турции и Россия // **Россия в глобальной политике**. Т. 8. № 1. 2010.

Зовнішня політика України – 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. Київ, 2009.

Инвестиційне співробітництво між Україною та Туреччиною // **Міністерство економічного розвитку і торгівлі України**. http://ukrexport.gov.ua/ukr/analiz_inv_spivirobnictva/tur/6394.html

Ірхін О. Витоки стратегічного союзу США і Турецької республіки: договір 1948 р. // **Дослідження світової політики**. Збірник наукових праць Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Вип. 26. 2004.

Китай и Турция вступили в новое стратегическое партнерство // **Война и мир**. Режим доступу. www.warandpeace.ru

Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/bilateral-cooperation/central-europe

Отношения Турции с государствами Азии в период правления Партии справедливости и развития // **Rusorient**. Режим доступу. <http://www.rusorient.ru/page.php?vrub=rm&vparid=5302&vid=5335&lang=rus>

Парахонський Б., Яворська Г. **Стратегічне партнерство України**. Аналітична записка // www.niss.gov.ua/articles/600/.

Переговоры с Сеулом по строительству АЭС в Турции возобновятся // **Umma Inform**. Режим доступу. umma.org.ua/ru/news/world/2012/.../5372

Полегенько С. Украина и Турция: между страхом и неожиданным союзом // **Информационно-аналитический центр**, 21.01.2011. <http://www.ia-centr.ru/expert/9757/>

Президент наголошує на важливості розширення українсько-турецького стратегічного партнерства // **Офіційне інтернет-представництво Президента України**. <http://www.president.gov.ua/news/25326.html/>

Премьер-министр Турции начинает поездку по странам “арабской весны” с Египта // **Прайм** <http://www.lprime.ru/news/0/%7B737794CC-BF41-8FAD-7DA8-A1081EF7D499%7D.uif>.

Ратніков М. І. **Безпеківий вимір стратегічного партнерства США – Туреччина**. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p04/11_ratni.pdf.

Свистунова И. А. Об отношениях Турецкой Республики с Китаем // **Институт Ближнего востока.** Режим доступа. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/28-11-10.htm>

Співробітництво між Україною та Туреччиною у різних галузях // **Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.** http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/tur/6417.html

Торгівля товарами між Україною та Туреччиною // **Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.** http://ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/tur/6405.html

Торговельно-економічне співробітництво між Україною і Туреччиною: сьогодні і перспективи // **Мости дружби. Україна – Туреччина 2006.** Київ, 2006. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/project/2.html>.

Турция и Казахстан подписали договор о стратегическом партнерстве // **Nomad.** Режим доступа <http://www.nomad.su/?a=3-200910230239>

Турция и Китай расширяют ядерное сотрудничество // **News info.** Режим доступа. <http://www.newsinfo.am/Турция-и-Китай-расширяют-ядерное-сотрудничество-617515/>

Турция и РФ намерены развивать стратегическое партнерство <http://ria.ru/politics/20121204/913318660.html>

Україна і Туреччина обговорили стратегічне партнерство. Режим доступа. <http://ura-inform.com/uk/politics/2012/03/06/ukraina-i-turtsija-obsudili-strategicheskoe-partnerstvo>”.

Чальй В., Пашков М. Реалии и перспективы стратегического партнерства // **Зеркало недели.** № 47. 02 декабря 2000.

Шевелёв Д. Украинско-турецкие отношения: эскизы к стратегии и тактике // **Новое восточное обозрение.** 21.05.10. www.ru.journal-neo.com/node/489

Шерьязданова К. Г. Зигзаги внешней политики Турции // **Credo New.** Теоретический журнал. <http://credonew.ru/content/view/1132/67/>

Шишкіна В. О. **Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки:** дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006.